

QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI

ILMIY-ELEKTRON JURNALI
9-SON

KOKAND UNIVERSITY | **2023**
HERALD | **VOLUME №9**

**QO‘QON
UNIVERSITETI
XABARNOMASI
9-SON**

**KOKAND
UNIVERSITY
HERALD
VOLUME 9**

**ВЕСТНИК
КОКАНДСКОГО
УНИВЕРСИТЕТ
ВЫПУСК 9**

9/2023

QO'QON UNIVERSITETI

XABARNOMASI

Ilmiy-elektron jurnali

Tahrir kengashi raisi:

G'.E.Zaxidov

Bosh muharrir:

Sh.R.Ruziyev

Tahrir kengashi mas'ul kotibi:

A.A.Yusupov

Sahifalovchi muharrir:

T.M.Umarov

Texnik muharrir:

D.Z.Solidjonov

Tahririyat hay'ati:

1. I.f.d., prof., S. G'ulomov (O'z.R. Fanlar Akademiyasi)
2. DSc., prof., Sh. I. Mustafakulov
3. DSc., Mark Rozenbaum (AQSH)
4. PhD., I. Bobojonov (IAMO, Germaniya)
5. PhD., N. Djanibekov (IAMO, Germaniya)
6. PhD., K. Akramov (IFPRI, AQSH)
7. PhD., N. Yusupov (Woosong University, J.Koreya)
8. DSc., D. Xosilova (University of Wyoming, AQSH)
9. I.f.d., prof., B. Salimov (TDIU)
10. I.f.d., prof., K. Axmedjanov (KIUT)
11. I.f.d., prof., N. Maxmudov (TDIU)
12. PhD., Sh. Aktamov (Singapur universiteti)
13. I.f.d., prof., U. Gafurov (TDIU)
14. I.f.d., prof., X. Qurbonov (TDIU)
15. F.f.n., dotsent D. Xodjayeva (QDPI)
16. I.f.n., dotsent, N. Urmonov (TDIU)
17. F.f.d., prof., Sh. Shaxobidinova (ADU)
18. F.f.d., prof., M. Umarxodjayev (ADU)
19. I.f.n., dotsent, J. Qambarov (FarPI)
20. PhD, dotsent, D. Rustamov (ADU)
21. I.f.n., dotsent, A. Islamov (Qo'qon universiteti)
22. PhD., M.Najmiddinov (Qo'qon universiteti)

Qo'qon universiteti xabarnomasi

("Вестник Кокандского университета – Kokand University Herald") ilmiy-elektron jurnali Qo'qon universiteti Kengashining qaroriga asosan tashkil etilib, 2020-yil 10- oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №1138 raqami bilan ro'yxatidan o'tkazilgan, shuningdek davlatlararo standartlar talabi asosida O'zbekiston Milliy kutubxonasidan jurnal uchun 2181-1695 ISSN-raqami olingan.

© "Kokand University" – 2023

Tahririyat manzili:

150100, Farg'ona viloyati, Qo'qon shahri, Turkiston ko'chasi, 28 a-uy, 1-xonadon

Mundarija:/Outline:

Iqtisodiyot / Economy			
1.	Sh.Ruziyev	O'zbekistonda smart turizmni zamonaviy prinsiplari asosida rivojlantirish va bunda xorij tajribasidan foydalanish	3-6
2.	Kh.Sabirov A.Akbarova	Strategy for the development of free economic zones in Uzbekistan	7-10
3.	K.Светлана O.Арзиқулов Г.Атамуратова	Методы управления кредитным портфелем коммерческих банков	11-16
4.	J.Bobanazarova L.Zulfikarova	Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishida yoshlarning kasbiy layoqatlarini shakllantirish	17-20
5.	K.Kurpayanidi	Institutional aspects and risks in the digital economy: ways to reduce uncertainty for economic agents	21-25
6.	A.Abduvoxidov X.Nazarov	Qishloq xo'jaligi tarmog'ini zamonaviy axborot texnologiyalari orqali raqamlashtirish va innovatsiyalarni jadallashtirish istiqbollari	26-30
7.	Sh.Rasulova	Oziq-ovqat sanoat korxonalarini faoliyatini boshqarish hamda korxonalar iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari	31-34
8.	Kh.Sabirov A.Akbarova	Influence of the volume of industrial production in Uzbekistan on the import trend	35-40
9.	M.Turg'unov	Raqamli iqtisodiyot sharoitida oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatida zamonaviy boshqaruv istiqbollari	41-45
10.	K.Svetlana U.Gulmira	Tadbirkorlik faoliyatida motivatsiya modellarining xorijiy davlatlar tajribalarining ahamiyati	46-49
11.	Г.Хусанова	Худудлар саноатини комплекс-инновацион ривожлантириш модели (Наманган вилояти мисолида)	50-52
12.	T.Boburjon J.Mamasoliyev	Mamlakat yalpi ichki mahsulotiga soliq turlarining ta'siri	53-60
13.	A.Abdusamadov	A comprehensive analysis of the impact of globalization on auditing standards	61-63
14.	K.E. Grishin Y.Djabbarova	Features of printing production in modern conditions	64-67
15.	X.Gafurov S.Abdulhamidov	Mamlakat yalpi ichki mahsulotini rivojlantirishda kichik biznesni o'rni va duch kelishi mumkin bo'lgan muammolar tahlili	68-71
16.	A.Abdusamadov D.Xo'jamurodov	Moliyaviy texnologiyalar tarixi va rivojlanishi: O'zbekiston misolida	72-74
17.	D.To'xtamurodov	Erkin iqtisodiy zonalarni rivojlantirishni boshqarishning samaradorligi	75-78
18.	Н.Мукумова	Состояние, тенденции и особенности развития рынка услуг высшего образования в Узбекистане	79-84
19.	J.Turg'unov	Mamlakatimizda yashil iqtisodiyotni joriy etish holati va asosiy yo'nalishlari	85-87
20.	U.Mamadaliyev	Specific characteristics of tour operator activity management	88-90
21.	М.Усмонов	Актуальные вопросы достижения точки безубыточности на предприятиях	91-94
22.	Kh.Gafurov	Unraveling complexity: assessing the impact of real effective exchange rate on Uzbekistan's trade dynamics	95-98
23.	L.Yoqubov	Iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlari tahlili	99-101
24.	Z.Umarova	Iqtisodiy islohotlar sharoitida korxonalarini boshqarish	102-105
25.	O.Umarov Yo.Murodova	Sayyohlar uchun yovvoyi tabiat farovonligini oshirishda marketingdan foydalanish	106-108
26.	Sh.Saloxitdinov	Mehnat bozoriga oliy ta'lim muassasalari tomonidan bitiruvchilarni tayyorlashni tartibga solishning institutsional asoslari	109-112
27.	Sh.Rasulov	Mehnat resurslarining iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha bandligining joriy holati tahlili	113-116
28.	G.Melibayeva	An overview of the function of human resource management in employee performance and motivation	117-121
29.	M.Gulomkodirova	An overview of green banking practices in Uzbekistan	121-125
30.	M.Tojiyeva	Kichik biznesni rivojlantirishning mamlakat ijtimoiy- iqtisodiy hayotidagi ahamiyati	126-130
31.	Sh.Po'latov Sh.Musabekov	The study of value-added tax: knowledge from the eu vat experience and Uzbekistan's vat system	131-135
32.	M.Sultonov	Fond bozori va unda tijorat banklarining tutgan o'rni	136-139

33.	Sh.Po'latov	O'zbekiston respublikasida qo'shilgan qiymat solig'i va aylanmadan olinadigan soliq to'lovchilarini bir-biridan farqli jihatlarini baholash	140-143
34.	A.Baxromov	Increasing the economic efficiency of textile industry enterprises through digital technologies	144-146
35.	H.Rasulov	Siyosiy mojarolarning turizmga ta'siri	147-150
36.	D.Mamayusupova	Turizm sohasida davlat-xususiy sherikligi ishtirokchilarining o'zaro hamkorligi samaradorligini oshirish	151-153
Pedagogika / Pedagogy			
37.	M.Ganiyeva D.Ergasheva	Unlocking knowledge: key pedagogical aspects of the study of philology	154-158
38.	Sh.Jumanova A.Abdullayev M.Odilova	O'zbekistonda pisa testi natijalari va boshlang'ich ta'lim o'quvchilarini bu testga tayyorlash istiqbollari	159-162
39.	M.Temirova	Mustaqillik yillarida O'zbekistonda ichki ishlar profilaktikasi inspektorlari faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslarini mustahkamlanishi	163-165
40.	G.Sanginova	Erta bolalik ta'limini qo'llab-quvvatlashda oilalarning roli	166-169
41.	N.Valiyeva	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida matematik kompetensiyasini rivojlantirish yo'llari	170-173
42.	V.Abdullaeva	Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarining o'rganilishi hamda asardagi somatik frazeologik birliklarning qo'llanilishi	174-179
43.	S.Asilova	Tarbiyasi qiyin o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish masalalari	180-183
44.	Z.Eraliyeva D.Djo'rayeva	Bolalar tafakkurini rivojlantirishda ayrim didaktik o'yinlarning ahamiyati	184-186
45.	G.Komiljonova	Fanlararo bog'lanishlar asosida talabalarni bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish	187-192
46.	Sh.Pardayev	O'quvchilarning individual o'quv natijalarini baholashga zamonaviy yondashuvlar	193-196
47.	A.Mirzakulov	IIV akademiyasi kursant qizlarini zamonaviy krossfit sport turi orqali jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish	197-200
48.	F.Berdibekova	Akmeologik yondashuv asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning pedagogik mexanizmlari	201-203
49.	H.Akbarova	Talim jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida samaradorligini oshirish (onlayn o'yinlar)	204-208
Filologiya / Philology			
50.	M.Mamatqulova	How does a person become multilingual?	209-2012
51.	M.Mamatqulova	Needs analysis as a main phase for designing english for specific purposes (esp) course	213-216
52.	L.Uzakova	O'zbek va ingliz tillarida to'y bilan bog'liq leksik birliklarning lingvokulturologik tadqiqi: o'zbek va ingliz tillarida to'y bilan bog'liq leksik vositalarning chog'ishtirma tadqiqi	217-221
53.	G.Xoldorova	Alisher Navoiy ijodida sakkokiy an'analari	222-224
54.	M.Парпиева	Актуальные вопросы изучения русского языка	225-227
Raqamli texnologiyalar / Digital technologies			
55.	C.Гулямов A.Шермухамедов Б.Шермухамедов	Применение искусственного интеллекта в образовании	228-232
56.	F.Mulaydinov D.Otajonova	Breaking language barriers: the future of english language teaching with ar/vr technology	233-236
57.	F.Mulaydinov A.Abdullayev M.Odilova	Ta'limda raqamli texnologiyalarning roli	237-240
58.	T.Azimova	Matematikani o'qitishda qiyosiy usullar va o'quv texnologiyalari	241-244
59.	Sh.Akhunova	Concerns regarding the use of foreign experience and the significance of using digital technologies to boost the tourism network's competitiveness	245-249
60.	B.Akramov	Fizika fanini o'qitishda zamonaviy texnikalardan foydalanish va zamonaviy texnik qurilmalarni amaliy o'rganish	250-253

YUSUF XOS HOJIBNING "QUTADG'U BILIG" ASARINING O'RGANILISHI HAMDA ASARDAGI SOMATIK FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING QO'LLANILISHI

Abdullaeva Vazira Quironovna

Qo'qon Universiteti "Ta'lim" kafedrasida o'qituvchisi

vaziraabdullaeva@34.gmail.com

Telefon: 93-043-45-79

+998913383394

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-dekabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-dekabr 2023-yil

Jurnal soni: 9

Maqola raqami: 42

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v9i9.864>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Frazeologiya, frazeologik birliklar, frazeologik sistema, somatik frazeologik birliklar, ko'chma ma'no, frazeologik monosemiya va frazeologik polisemiya.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarining o'rganilishi va asarda somatik frazeologik birliklardan foydalanganlik jihatlari va birliklarning sistemasi to'g'risida fikr yuritiladi. Tadqiqot jarayonida tilshunoslik mavzusida izlanishlarni amalga oshirgan jahon olimlari va izlanuvchilarning o'nlab asarlari hamda tadqiqot ishlari o'rganib chiqildi. Mamlakatimizda ham bir necha nafar izlanuvchi va olimlarning frazeologizm hamda tilshunoslik sohasida olib borgan izlanishlari o'rganildi. Tadqiqotni olib borish uchun kuzatish, izohli va lug'aviy tahlil usullaridan keng foydalanilgan. Natijalar qismida tadqiqot natijasida kelib chiqqan natijalar va ko'rsatkichlar tahlil etilib, muhokama qilindi. "Qutadg'u bilig" asarida somatik frazeologik birliklardan foydalanganlik ko'rsatkichlari hamda frazeologik birliklarning grammatik xususiyati ko'rsatkichlarining tahliliga katta e'tibor qaratildi. Maqola so'ngida muallif xulosasi va takliflari keltirib o'tildi.

Kirish. Til sistema sifatida butun jahon tilshunosligida o'rganish imkoniyatlarini yanada keng yoritayotgan fandır. Tildan amaliy foydalanish, til masalalarini inson omili va ijtimoiy vazifalar bilan bog'lab talqin qilish masalalari dolzarblik kasb etmoqda. Jahon xalqlarining manfaati va dunyoda inson omiliga e'tibori tildan, ayniqsa, milliy tildan unumli va o'ziga xos xususiyatlariga tayanib ish olib borishni taqozo etadi. Xalqning ma'naviy qiyofasi va tafakkurini rivojlantirishda til va adabiyotning o'rni beqiyosdir. Zero, milliy til va adabiyot xalqning mental talqin qiyofasini vujudga keltiradi.¹

O'zbek tilshunosligining taraqqiyoti uzoq davrlarni o'z ichiga oladi. Tilshunoslikda bevosita davr va ijtimoiy-siyosiy muhit o'ziga xos ta'sirini ko'rsatibgina qolmay, til hodisalarini o'zgarishlariga ham sabab bo'ladi. Bu borada sotsiolingvistik, etnolingvistik kabi tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari, shuningdek, asar matnidagi lisoniy imkoniyatlar amaliy o'rganilib kelinmoqda.

Asar matnidagi til xususiyatlarining o'rganilishi tarixiy va zamonaviy tilshunoslikda gap qurilmalarining tuzilishini qiyoslash, ifodalangan semantik ma'nolarni yuzaga kelish jarayonini tahlil qilish va o'rganilishini taqozo qiladi.

XXI asrga kelib jahon tilshunosligida eng muhim birliklaridan bo'lgan frazeologizmlarni o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Frazeologizmlarni tashyidigan semantik, pragmatik, stilistik, kognitiv ma'nolarni va ularning nutqda qo'llanilishini zamonaviy metodologik tamoyillardan foydalangan holda umumlashtirilgan frazemalarning lingvistik, semantik-pragmatik xususiyatlari hamda ularning nutqdagi maqomi yuzasidan aniq nazariy xulosalar chiqarish zarurati matnda frazeologik birliklarni o'rganilishi zarurligidan dalolat beradi.

Bu borada o'zbek adabiyotidagi nodir asarlar matnlarini o'rganish, unda davr ruhi natijasida yuzaga kelgan frazeologik birliklarning tarixiy semantik-funksional hamda semantik-paradigmatik strukturasi shu bilan birga semantik modellar bilan munosabatini o'rganish, semantik ma'nolarni aks ettiruvchi frazeologik birliklarning tuzilishi va o'rganilish o'rni belgilanishi bilan dolzarb hisoblanadi.

Jahon tilshunosligida frazeologik birliklar psixologik, kognitiv-semantik va lingvokulturologik jihatlarni namoyon etgan ko'p qirrali va ko'p qatlamli mental tuzilma sifatida talqin etilgan. An'anaviy tilshunoslikda til birliklari, jumladan, frazeologik birliklar asosan til xususiyatlari asosida o'rganilgan. Shunga ko'ra, tadqiqot ishida frazeologik birliklarning tarixiy kelib chiqishi, frazeologik birliklarning sinonimiyasi, antonimiyasi hamda omonimiyasi, frazeologik birliklarning modernlashtirishi, frazeologik birliklarning struktural

tarkibi, frazeologik birliklarning semantik ma'no kengayishi va paremiyalardan farqi, stilistik jihatlarni tadqiq etish orqali ilmiy xulosalar chiqarish tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. Tilda somatik birliklar ham mavjud bo'lib, somatik frazeologik birliklar asosan inson tana a'zolari asosida komponentlari hosil bo'ladi. Somatik frazeologik birliklar 3 guruh asosida tavsiflanadi.² Unda odam va hayvonlarni, odamlarning tana a'zolarini tasvirlaydi. Somatik frazeologik birliklar yuzasidan xorijda O.Espersen, G.Xoyer, D.Layons, D.Bazarova kabi tilshunoslar ilmiy ishlar olib borgan. O'zbek tilida somatik frazeologik birliklar yuzasidan "O'zbek tilining somatik frazeologik birliklari" deb nomlangan ilmiy tadqiqot olib borgan. Shunga ko'ra frazeologik birliklarning bu turi qadimdan xalq orasida juda qo'llangan. Shuning uchun tarixiy nodir asarlarda somatik frazeologik birliklardan asarni jozibadorligini oshirishda keng qo'llanilgan.

Jahon tilshunosligida frazeologik birliklarni ilmiy-amaliy tadqiq etish natijasida bir qator o'quv qo'llanmalar, ilmiy maqolalar, doktorlik nomzodlik ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Monografiya va frazeologik lug'atlar yuzaga kelgan.

Jahon tilshunosligida Sh.Balli frazeologik semantikani ularning mutlaq belgisi deb e'tirof etadi. Shu bilan birga, u frazeologik birliklarni leksik-grammatik, semantik va sintaktik yaxlit birliklar ekanini ta'kidlaydi.

V.V.Vinogradov, N.N.Amasova, A.V.Kunin, N.M.SHanskiy, O.S.Axmanova, V.L.Arxeangelskiy, Yu.A.Gvozdev, A.G.Nazaryan, S.Poyzenzon, Yu.Avaliani, A.Bushuy kabi rus tilshunoslari frazeologizmlarni semantik hodisa ekanligini e'tirof etadilar. Frazeologiyalarning grammatik, semantik, funksional-uslubiy jihatlarni rus tilshunoslarining tadqiqotlarida ham ko'rish mumkin. Bu borada V.Vinogradov iboralarni leksik qatlam sifatida ma'no guruhlariga ko'ra tasniflaydi. V.Jukov esa frazeologizmlarning kategorial ma'nolarini aniqlagan.

Turkologik tadqiqotlar yuzasidan Z.G.Uraksin, G.A.Bayramov, F.A.Ganiyev, G.X.Axuniyazov, L.K.Bayramova, M.F.Chernovlar, hozirgi o'zbek tilshunosligida SH.Raxmatullaev, B.Yo'ldoshev, A.Mamatov kabi tilshunoslar frazeologik birliklar yuzasidan ilmiy tadqiqot ishlarni olib borganlar. Ular tilda ikki yoki undan ortiq so'zlardan tarkib topgan, tuzilishi jihatidan birikma, gapga teng, mazmunan so'zga muqobil, yaxlitligicha ustama ma'no anglatadigan lug'aviy birliklarni frazeologik obyekt deb e'tirof etadilar.³

Frazeologik birliklarni qamrab olgan izohli lug'atlarning yaratilishi tilshunoslarning frazeologik birliklarni ustada ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari bilan ishlashga qulayliklar yaratilishiga zamin bo'ldi.

¹ Sh.H.Nurmamatova.Fil.f.d.diss...avtoreferati.2021.2-B

² M.I.Gadoyeva. Somatizm frazeologik birliklarning konseptual tahlili. NamDu ilmiy axborotnomasi, 2020 yil, 12-son.

³ Boltayeva, B.I. O'zbek tili frazeologik birliklarning transformatsiyasi. Detssetatsiya avtoreferat (2019).

Bu borada Sh.Raxmatullayevning “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati”, M.Sodiqovanning “Qisqacha ruscha – o‘zbekcha barqaror iboralar lug‘ati”, Mahmud Sattorning “O‘zbekning gapi qiziq”, B.Yo‘ldoshev, K.Bozorboyevning “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati”, Sh.Shomaqsudov, Sh.Shoraxmedovlarning “Ma‘nolar mahzani” singari leksikografik ilmiy asarlar yaratgan.

Mavzu doirasida H.Shamsiddinov(1999) “O‘zbek tilida so‘zlarning funksional-semantik sinonimlari” mavzusidagi doktorlik ishi frazeologik birliklarning funksional-semantik jihatlarini ochib beradi. Muallif frazeologik birliklar so‘zlarning funksional-semantik sinonimlari ekanligini ko‘rsatib beradi, shu nuqtayi nazardan *ayyor – shaytonga dars beradigan, pixini yorgan; xursand – og‘zi qulog‘ida yetdi; uyalmoq – yerga qaramoq; shoshilmoq – podadan oldin chang chiqarmoq, yuzlari lov-lov yonmoq; go‘dak – tuxumdan chiqqan; arilashmoq – burnini tiqmoq; indamay – lom-mim demay, yuvosh – qo‘y, og‘zidan cho‘p olmagan, haydamoq – dumini tugmoq* kabi so‘z va frazeologizmlar orasidagi sinonimik munosabatlarni semantik jihatdan o‘rgangan.

Ilmiy tadqiqot ishida keltirilgan so‘zlarning funksional-semantik sinonimlariga quyidagicha ta‘rif berilgan: “muayyan narsa-hodisalarni, ularning belgisi, miqdori, holati, harakati va o‘zaro munosabatlarini tasviriy tarzda, ko‘pincha ifoda maqsadiga muvofiq qayta nomlab yoki narsa-hodisaga xoslab ifodalaydigan va alohida so‘zga sinonim bo‘ladigan tilning so‘z va undan katta sath birliklari so‘zlarning funksional-semantik sinonimlari deyiladi”⁴.

Abdimurod Mamatov “Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari” nomli monografiyasi (1991) va shu asosda himoya qilingan doktorlik dissertatsiyasida o‘zbek tilshunosligida ilk bor frazeologiyaning til normasi va nutq madaniyati bilan bog‘liq muammolarini tadqiq etdi.

Abdug‘afur Mamatov ham o‘zbek frazeologiyasi uchun eng dolzarb muammolardan frazeologik shakllanish masalalarini tadqiq etish bilan shug‘ullandi, shu mavzuga oid “O‘zbek tilida frazeologik shakllanish masalalari”(1994) “Frazeologizmlarning leksik qayta shakllanishiga doir”(1995), “Frazeologizmlarning shakllanish doirasi”(1995), “O‘zbek tilida frazemalarning shakllanishi haqida”(1996), “Leksemalar asosida frazeologizmlarning shakllanishi masalalari”(1996) singari yigirmaga yaqin maqolalar, “Frazeologizmlarning shakllanish asoslari”(1997), “Frazeologizmlar shakllanishining nazariy asoslari”(1997) nomli monografik tadqiqotlar olib borilgan.

A.Mamatov “O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari” mavzusidagi doktorlik ishi orqali frazeologizmlarning ilmiy doirasini yanada kengayishini tadqiq qildi. Frazeologizmlar haqida olim “ frazeologizmlar faqat frazeologik neologizmlarning paydo bo‘lishi bilan emas, balki tilda mavjud frazeologizmlarning semantik, grammatik va funksional jihatdan yangilanishi asosida ham shakllanadi. Frazeologizmlarning shakllanishida ro‘y beradigan leksik, semantik, grammatik o‘zgarishlar faqatgina stilistik ehtiyoj bo‘lmasdan, balki til ichki tizimining ehtiyoji hamdir”⁵.

Sh.Rahmatullayev frazeologik birliklarning ma‘no tabiatini bittadan ortiq so‘z yaxlitligicha ma‘lum bir obraz asosida, ko‘chirish yo‘li bilan semantik taraqqiyotini boshdan kechiradi,⁶ deb ta‘kidlab muayyan obraz asosida yuzaga kelgan ma‘noni frazeologik ma‘no deb ataydi.

Tilda frazeologik birliklarning struktural-semantik o‘zgarish, transformatsiyalanish tizimi lingvistik aspektida B.I.Boltayeva tomonidan alohida o‘rganildi. Tilshunoslikda frazeologik birliklarning tarixiy kelib chiqishi, frazeologik birliklarning semantik modellar va paremiyalar bilan munosabati, asar matnida frazeologik antonimiya, sinonimiya va omonimiyalarning qo‘llanilishi, davr va ijtimoiy hayot tarzi natijasida o‘zgarishlarga uchrashi, zamonaviy tilshunoslikda frazeologik birliklarning modernlashish hodisalarga uchrashi yangi ilmiy tadqiqotni talab etadi.

O‘zbek tilshunosligida hozirgi kunga qadar turkolog Ya.Pinxasov. “Hamid Olimjon asarlari tilida frazeologik iboralar” (Fil.fan.nomz...diss.T;-Buxoro, 1953), S.Mutalibov, Y.Umarov, M.Hakimovlar Alisher Navoiy va Bobur asarlarida frazemalarni qisman o‘rganganlar.

O‘zbek tilshunosligida somatik frazemalarning shakllanishi va ularning matn tarkibida funksional-semantik xususiyatlarining Y.Pixansov, SH.Raxmatullayev. A.Hojiyev, B.Yo‘ldoshev, A.Mamatov, A.Isayev, Sh.Abdullaev, Sh.Usmonova kabilar tomonidan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borildi. Ma‘lumki, frazeologizmlar badiiy

adabiyotda obrazli va ta‘sirchan vosita sifatida qo‘llaniladi. Til birligi hisoblangan frazeologizmlarning badiiy matnda tadqiq va tahlil etilishi muhim hisoblanadi.

Frazeologizmlar badiyatlikni ochib beruvchi unsur hisoblanadi.

Badiiy nutq o‘zgacha joziba, ko‘tarinki ruh, yengillik baxsh etishga xizmat qiladi.

Tilshunoslikda frazeologizmlarni ko‘p miqdorini somatik iboralar tashkil qiladi. Xususan, frazeologizmlarni bu jihatini A.Isayev “O‘zbek tilida somatik frazeologizmlar” nomli nomzodlik dissertatsiyasida somatik iboralarining tadqiq qilib chiqdi. Ushbu nomzodlik dissertatsiyasi somatik frazemalarni diaxron va sinxron aspektlarda o‘rganishga bag‘ishlanganligi bilan diqqatga sazovordir.

Tilshunoslikda M.F.Xolmurodova “Qutadg‘u bilig” leksikasi” mavzusidagi fil.fan. bo‘yicha dissertatsiyasida “Qutadg‘u bilig” asardagi leksikasining mazmun-mohiyati, asar leksikasining statistik tahlili va genetik asoslari yoritilib, so‘zlarning o‘z qatlami va o‘zlashma qatlam leksikasining hozirgi o‘zbek adabiy tiliga, o‘z qatlam so‘zlarining shevalarga munosabati tahlil etilgan, shu bilan birga so‘zlarning qo‘llanish darajasi haqida ma‘lumotlar keltirilgan.

O‘zbek tili somatik frazemalarini qirg‘iz, tatar, turk hamda turkman tillaridagi somatizmlar bilan qiyoslab chiqqan.⁷ Mazkur maqolada asardagi somatik frazeologik birliklarni o‘rganish va tadqiq qilishda kuzatish, tahlil qilish metodlaridan keng foydalanildi. Kuzatish jarayonida frazeologik birliklarning turlari va tasnif qilinishi o‘ta muhim sanaladi. Bunda matndagi frazeologik birliklar tanlab olinib, tahlil qilindi. Tahlil qilishda frazeologik birliklarni shakllanish tarixiga, kelib chiqishiga ahamiyat berish lozim.

Metodologiya. Tilshunoslikda har bir davrda yozilgan asarlarni lingvotahlil qilish o‘ta muhim hisoblanadi. Ushbu maqolada tarixiy nodir asarlarning til xususiyatlarini kelib chiqishini tahlil qilishda kuzatish, izohli va lug‘aviy tahlil usullaridan foydalanildi. Shu bilan birga, asar tilini hozirgi zamonaviy tilshunoslik bilan qiyoslash orqali o‘rganilishga erishildi.

Tadqiqot natijalari. Yurtimizda har bir ishni boshlamog‘ni moziy sarhadlariga ko‘ra amalga oshirish an‘anaga kirgan. Tarixni bilmog‘, uni etnik qatlamlarini o‘rganmog‘ keyingi avlod uchun o‘ta muhim jihatdir. Tarix sahnasida yuzaga kelgan har bir nodir asarlar xalqimiz uchun muqaddasligi bilan ajralib turadi. Nodir asarlar barcha turkiy xalqlar adabiyotlarining keyingi bosqichlaridagi taraqqiyoti uchun asos hisoblanadi. Turkiyshunoslikda ana shunday nodir oltin bitiklardan biri XI asrda yaratilgan Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» asarlarini alohida o‘rni mavjud.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida olg‘a surilgan g‘oya va mavzular hamisha o‘z badiiy jilosi bilan xalqimizni qalbidan joy olgan.

“Qutadg‘u bilig” asaridagi chuqur ma‘no mazmun, o‘ziga xos voqelikni bayon qilinishi, xalqona ohang orqali muallif bildirgan fikr-mulohazalarning boshqa biror ijodkorga o‘xshamagan badiiy so‘z ifodasi orqali aks ettirilishi, adibning bu kabi so‘zni mahorat bilan qo‘llay olish jihatlarini ilmiy tadqiqot asosida kuzatishlarni olib borishga undaydi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarini o‘rganilishi XI asrning o‘zidanog‘ boshlangan. Asami o‘rganish turkiy xalqlarning nafaqat adabiyoti balki til tarixini, uni rivojlanish qonuniyatlarini belgilashda o‘ta muhimdir. Shuni alohida ta‘kidlash kerak bo‘ladiki, “Qutadg‘u bilig” asari turkiy xalqlarning xalq og‘zaki ijodi an‘analari asosida oziqlangan mukammal asardir.

Kuzatish jarayonida asarning leksik birliklarni hamda xalq og‘zaki ijodining aks ettiruvchi maqol va matallardan faol qo‘llanilganini ko‘ramiz. Maqol va matallardan muallif o‘ziga xos ko‘chma ma‘nolardan hamda turg‘un iboralaridan (frazeologizmlardan) keng foydalanilganini kuzatish natijasida amin bo‘lindi.

“Qutadg‘u bilig” asari XI asrda yaratilgan ilk yirik asar sifatida talqin qilinibgina qolmay, asardagi ijtimoiy-gumanitar, lingvistik, umumfilologik, manba va matnshunoslik, etnografik hamda pedagogik jihatlar asosida o‘rganishlar olib borilganligini alohida aytish kerak.

“Qutadg‘u bilig” asarining uch nusxasi mavjud. Bu nusxalar Vena, Qohira, Namangan nusxalaridir. Har uchala nusxalarni ham to‘liq saqlangan deysish mushkul. Ularning har biridan ayrim baytlar, parchalar va boblar tushib qolish holatlari yuzaga kelgan.⁸

Yusuf Xos Hojib o‘z davrining rasm-rusumlari, davlatni idora etish, axloq tamoyillarini o‘zida mujassamlashtirgan nizomnoma sifatida “Qutadg‘u bilig” asarini yaratdi. Asarda to‘rtta qahramon orzu timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Kuntug‘di obrazi – chiqqan kun-

⁴ Shamsiddinov. H. O‘zbek tilida so‘zlarning funksional-semantik sinonimlari. DDA. – Toshkent: 1999.

⁵ Mamatov A.E. O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari. DDA. – Toshkent: 2000. – B-50.

⁶ Yo‘ldoshev. B. Rashidov. U. O‘zbek frazeologiyasi. Toshkent. Navro‘z, 2016-B-48

⁷ U.M.Rashidova. O‘zbek tilidagi somatik iboralarining semantik-pragmatik tahlili. Fil.fan.diss.avtoreferati, Samarqand-2018.B-2

⁸ Q.Karimov. Qutadg‘u bilig. Fan.T-1971.5-B

adolat, Oyto‘ldi obarazi – to‘lin oy-baxt va davlat, O‘g‘dilmish obrazi – aqlga to‘lgan – aql, O‘zg‘urmish obrazi – uyg‘ongan – qanoat ramziy timsol asosida gavdalangan.

Asardagi syujet to‘rtta obraz o‘rtasida o‘zaro savol-javob asosida qurilgan. Yuzaga kelgan munozaralarning asosiy ma‘no mazmunini avom xalqdan tortib hukmron tabaqadagi davlat vakillarining o‘zaro tabaqa va toifalarning axloq, odob, xatti-harakat, munosabat chegaralari haqida bahs boradi. Bu borada asarda obrazlilikni yanada oshirishda frazeologik birliklarda juda erkin foydalanganlik holatlari uchraydi.

Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” asarini qachon yozilganligi, hatto muallif haqidagi ma‘lumotlar ham asar matnini o‘zida saqlanib qolgan.

Yil almish eki erdi to ‘rt yuz bila,
Bu so‘z so‘zladim **man tutub jan sura**,
Tugal o‘z sakiz aydi aydim bu so ‘z,
O‘durdum, adirdim so‘z edib tera

Misralardan ko‘rinadiki, muallif asarning yozilgan davmi 462 yilda (milodiy 1069-1070) yozilgan. Asar yozilganida muallif o‘zining 50 yoshlarda ekanligi haqida ham ma‘lumot beradi.

Tegurdi manga elgi ellik yashim,
(Ellik yoshim **menga qo‘l**ni tegizdi)
O‘qir altmish emdi manga kel teyu
(Endi oltmish menga, kel, deya chorlayotir).

Mazkur keltirilgan misralardada frazeologik birliklar asosida keltirilgan ma‘lumotlarni bayon qilishga erishmoqda. **Tegurdi manga elgi ellik yashim-** (Ma‘nosi: **Ellik yoshim menga qo‘l tegizdi**) – frazeologik birlik, **qo‘l tegizmoq**-somatik frazeologik birlik qo‘l komponenti asosida tashkil topgan.

Muallif nafaqat asarning yozilishi, o‘zining yoshi haqida balki Qutadg‘u bilig” asarining nomlanish tasnifigacha to‘xtalgan.

Kitab ati urdum “Qutadg‘u bilig”,
Qutadsu o‘qug‘liqqa **tutsu elig**.

(Kitob otini “Qutadg‘u bilig” qo‘ydim,
O‘quvchiga baxt keltirsin, **qo‘lidan tutsun**).

Keltirilgan misralarda ham muallif **qo‘lidan tutsun – tutsu elig** somatik frazeologik birliklardan foydalangan. **Qo‘lidan tutish** frazemasi ikki jihatdan ikki xil ma‘no hosil qiladi. Bunda birikmalarni erkin holda kelishi mumkin **qo‘lidan tutish – qo‘lidan ushlab** ma‘nosini bildirsa, turg‘un birlik sifatida **qo‘lidan tutsin – yetaklash, maqsadga erishish** kabi semantik ma‘nolarni bildiradi.

“Qutadg‘u bilig” asarining topilishi yuzasidan xabarlar XIX asrning birinchi choragida paydo bo‘ldi. Bu asarning hijriy 843(1439)-yilda Hirotda uyg‘ur yozuvi bilan Hasan qara Sayid Shams tomonidan ko‘chirilgan nusxasi Turkiyaning **Tugot shahriga**, bu yerdan esa hijriy 879(1474)-yilda Abdurazzoq Shayxzoda baxshi uchun Fanara o‘g‘li Kadi Ali tomonidan Istanbulga keltirilgan. Uni mashhur tarixchi va sharqshunos Xammer **Purgstall Istanbulda** sotib olib, Vena Saroy kutubxonasiga keltiradi.⁹ Shundan so‘ng bu asar haqidagi birinchi xabar va uning ba‘zi namunalarini 1823-yilda fransuz sharqshunosi Jauberg Amedee tomonidan “Journal Asiatique”da nashr etildi. 1870-yilda vejer olimi Vamberi “Qutadg‘u bilig”ning eng muhim qismlarini “Uyg‘ur tili obidalarini” va “Qutadg‘u bilig” nomi bilan nashr qildi va nemis tiliga tarjimasini berdi. 1890-yildan boshlab esa bu asarni mashhur rus sharqshunos olimi V.Radlov tekshira boshladi.

“Qutadg‘u bilig” asarining arab yozuvi bilan qochirilgan uchinchi nusxasi haqidagi dastlabki ma‘lumot 1914-yilda e‘lon qilindi.

Sharqshunos olim **Valizoda** 1913-yilning kuz oyida o‘z shaxsiy ishi bilan Qo‘qonga kelib, 1914-yil 20-aprelda Farg‘ona ekspeditsiyasi haqida mazkur jamiyatga qilgan hisobot ma‘ruzasida namanganlik **Muhammadhoji Eshon Lolasher** ismli kishining shaxsiy kutubxonasida “Qutadg‘u bilig” asarining arab yozuvida yozilgan nusxasi mavjud ekanligi haqida ma‘lumot beradi. Bu “Qutadg‘u bilig” asarining Namangan nusxasi haqidagi dastlabki ma‘lumot edi. Mazkur

ma‘lumot e‘lon qilinganidan keyin Abdurauf Fitrat 1924-yilda Muhammad Eshon Lolasherdan mazkur nusxani oladi va Toshkentdagi asosiy qo‘lyozmalar kutubxonasiga keltiradi. Mazkur nusxa 1925-yilda “Maorif va o‘qituvchi” jurnalida “Qutadg‘u bilig”ning Namangan nusxasi haqida Fitratning maqolasi chop etildi, 1928-yilda kelib esa asarining ayrim parchalari nashr qilindi.

“Qutadg‘u bilig” asarining arab yozuvida yozilgan Namangan¹⁰nusxasida quyidagi matn uchraydi:

“Mochin olimlari va hakimlari qamug‘ ittifoq bo‘ldilarkim, mashriq va loytinda Turkiston uylarida Bo‘g‘roxon tilinja bu kitobdin behushyoroq har ko‘zkim orso tasniq qilindi. Bu kitob qo‘yib podshohqa yoqub, iqlimqa naqdi orsog‘it o‘zliqidin nahoyatdin kejkukur gulu gul kindin...”¹¹

Ko‘rinib turibdiki, Bog‘raxon qo‘l ostidagi turkiy xalqlarni birlashtirib davlat tarkibiga kirgan hamma asosiy qabilalar uchun tushunarli bo‘lgan, shuning uchun ham bu asar “qayu iqlim” va “qayu podshahga” yetsa, ular tomonidan qadrlanib o‘qilgan.

“Qutadg‘u bilig” asarining o‘rganilishida dastlab Ye.S.Bertels boshlab bergan. Keyinroq V.V.Valitova, I.V.Steblevaning ishlari asarni ayrim qirralarini yoritilishiga ko‘mak berdi.

Turk olimlaridan M.Kuprulizoda, O.Musoxonli, A.Dilacharlar ham asarni o‘rganilishida salmoqli kuzatishlar olib borgan. Shunga qaramasdan nodir asarning o‘rganilish davom etmoqda.

“Qutadg‘u bilig” asari turkiy tillarda gaplashuvchi xalqlarning hozirgi davrimizgacha yetib kelgan birinchi badiiy asar, o‘sha davr adabiy tilidan xabar beruvchi yagona namunadir. Shubhasiz, bu asar tili o‘sha davrda keng maydonga ega bo‘lgan. Shuning uchun asar tilini hozirgi turkiy xalqlarning birortasiga nisbat berib bo‘lmaydi. Har bir turkiy xalqlar vakillari mazkur asarni chuqur o‘rganishga va o‘zlari uchun tegishli xulosalar chiqarishga haqli hisoblanadi. Mazkur asarni mazkur ilmiy tadqiqot ishida beqiyos qimmatga molik ekanligidan til xususiyatlarini tahlil qilib, unda qo‘llangan turg‘un iboralarni (frazeologik birliklarni) qo‘llanish doirasini o‘rganib chiqishni maqsad qilib olingan.

Ilmiy-tadqiqot kuzatishlar davomida “Qutadg‘u bilig” asari yuzasidan bir qator o‘rganishlar olib borilganini kuzatildi.

Asar XVII asrlarda rus sharqshunoslarini o‘ziga jalb qildi. 1861-yil N.I.Ilg‘minskiy ilk marotaba doston muqaddimasidan parcha va uning tarjimasini keng ommaga ma‘lum qildi.¹²

Turkshunos V.V.Radlov asar yuzasidan doimiy o‘rganishlar olib bordi.

«Qutadg‘u bilig»ni bevosita yurtimizda o‘rganish, uning uchinchi – Namangan (Toshkent) nusxasini topilishi bilan boshlanib ketdi. Bu haqida dastlab 1923-yilda “Turkiston” gazetasi xabar berdi, so‘ng Fitrat, A.Sa‘diy maqolalari bosildi. Fitratning “O‘zbek adabiyoti namunalarini”da to‘plamida shu xususidan parchalar bergan.

Hozirgi paytda Yusuf Xos Hojib hayoti va ijodini o‘rganish maktab va oliy o‘quv yurtlari dastur va darsliklariga kirib borganini ham ta’kidlash kerak. Ayniqsa, O‘zFA Til va adabiyot instituti tayyorlagan besh tomlik “O‘zbek adabiyoti tarixi”ning birinchi tomida Yusuf Xos Hojib va uning “Qutadg‘u bilig” asariga maxsus o‘rin berilgani muhim voqea bo‘ldi.

2009-2011-yillar davomida asarning yangidan tayyorlangan matni rus tiliga tarjimasini amalga oshirildi. Uni akademiklar A.Rustamov, G.Abduraxmonov, filologiya fanlari doktorlari, professorlar H.Dadaboyev va B.To‘xliyevlar amalga oshirishdi. Shuni ta’kidlash kerakki, asarni o‘rganish borasida nihoyatda ulkan va muhim ishlar amalga oshirilgan. Mana shu ishlar tufayli endilikda «Qutadg‘u bilig»ning paydo bo‘lishidagi manba va mantlar masalasini yanada chuqurroq o‘rganish tilshunoslikning keng imkoniyatlari va ehtiyojlarini ochib beradi.

“Qutadg‘u bilig” asarida qo‘llangan 3370 ta leksemaning statistik tahlili amalga oshirildi, so‘zlarning genetik asosi aniqlandi. Genetik jihatdan tahlil qilingan 3370 ta leksemaning 2817 tasi turkiy (28tasi qorishiq), 416 tasi arabcha, 91 tasi fors-tojikcha, 7 tasi sanskritcha, 7 tasi so‘g‘dcha, 6 tasi xitoycha, 13 tasi gibrid so‘z, 7 tasi arabcha-forscha, 2 tasi arabcha-yunoncha, 2 tasi sanskritcha-forscha, 1 tasi forscha-hindcha, 1 tasi arabcha-lotinchalikdir. Jami 2500 tasi ism kategoriyasiga, 870 tasi esa harakat-holat kategoriyasiga¹³ mansubligi ilmiy-tadqiq qilindi.

Shunga qaramay “Qutadg‘u bilig” asar matnini lingvistik jihatlarini o‘rganish davom etmoqda. Tilshunoslikda nodir asarlardagi tarixiy frazeologiyalarni ilmiy tadqiq uchun boy material mavjudligi va

⁹ Q.Karimov.Qutadg‘u bilig. Fan, T,1971.B-9.

¹⁰ “Qutadg‘u bilig”. Namangan nusxasi, muqaddima, O‘zFa Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, inv.№ 1809.

¹¹ Q.Karimov.Qutadg‘u bilig. Fan, T,1971.13-B.

¹² Бартоль д В.В. Богра-хан, упоминающий в «Кутадгу билиг». Соч., т У, М., Наука, 1968;

Очерк истории

¹³ M.F.Xolmurodova.Qutadg‘u bilig leksikasi, Fil.fan... bo‘yicha diss...avtoreferati, 2019.B-14

o'zbek frazeologiyasida hali chuqur ilmiy o'rganishlar taqozo etuvchi muammolar ko'pligiga alohida e'tibor qaratilishi kerak. Ayniqsa, o'zbek adabiyotining nodir manbasi hisoblangan. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari asosida frazeologik birliklarning semantik-funksional tadqiqini o'rganib chiqish o'ta muhimdir.

Jahon tilshunosligida frazeologik birliklar XVIII asrdan boshlangan. Xususan, rus tilshunosligida M.V.Lomonosov rus adabiy tilida frazemalarni qo'llanilishiga alohida ahamiyat qaratdi.

Tilshunoslikda frazeologiya asosan, frazeologik birlashmalarning semantik tabiati, ichki belgilarini o'rganish bilan shug'ullanishi lozim.

Frazeologiya atamasiga dunyo tilshunoslari yunon tilidan "phrasis" – ifoda, ibora va "logiya" olinganligi yuzasidan bir qator fikrlarni bildirishadi. Keng ma'noda frazeologik birliklar: tilning frazeologik tarkibini va kelib chiqish tarixiy taraqqiyotini tekshiruvchi bo'lim, tildagi muayyan frazeologizmlar majmuasi hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilshunosligida o'zbek adabiyotining tarixiy nodir asarlarida frazeologik birliklar tizimini o'rganish o'ta muhim muammolardan biridir. Nodir asarlardagi frazeologik birliklarni o'rganish orqali tildagi frazeologik birliklarning kelib chiqish tarixini, frazeologik semantik-funksional jihatlarni va frazeologik birliklar uslubiyati hamda tarix va hozirgi kun nuqtayi nazardan frazeologik qiyoslash jihatlari haqida ma'lumotlarni o'rganish ehtiyoji tug'iladi.

Mazkur ilmiy maqolada tadqiqot ishida o'zbek adabiyotining nodir manbasi hisoblangan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari asosida frazeologik birliklarning semantik-funksional tadqiqini o'rganishga qadam qo'yildi.

O'zbek adabiyotining nodir asari hisoblangan "Qutadg'u bilig" asari hozirgi zamon o'zbek adabiy tilini taraqqiyoti va uning rivojlanishidagi bir qator til xususiyatlarni o'zida jamlagan asardir. Asarda o'ziga xos boy leksik qatlam bilan birga bir qator turg'un birikmalarni, ya'ni frazeologik birliklar qo'llangan. "Qutadg'u bilig" asari yozilgan davr tahlil qilinishida bevosita arab tili va turkiy tillarni o'zaro birgalikda qo'llanilganiga amin bo'lamiz. Asar tili o'sha davrda keng maydonga ega bo'lgan qoraxoniylar saltanati tarkibiga kirgan barcha qabilalar uchun tushunarli bo'lgan. Shuning uchun bu asarni hozirgi xalqlarning birortasiga nisbat berish ilmiy nuqtayi nazardan to'g'ri bo'lmaydi. Har bir turkiy xalq vakillari asarni, uning til xususiyatlarini chuqur o'rganishga va o'zlari uchun tegishli xulosa chiqarib olishga haqlidir.¹⁴

Asardagi frazeologik birliklarni tahlil qilganida frazeologik birliklardan qo'llanish doirasi ham juda kengligini ko'ramiz. "Qutadg'u bilig" asarida qo'llangan frazeologik birliklarning asosiy vazifasi asar matnidagi voqelikni ko'chma ma'no orqali obrazli qilib kuchaytirib berishdan iborat.

"Qutadg'u bilig" asarida keltirilgan to'rtliklardan tashqari (71.72,73-fasllar bundan mustasno) epik asarlar uchun eng qulay bo'lgan masnaviy (qo'fiyalangan ikkilik) tarzida yozilgan. Masnaviy shaklida yozilganligini inobatga olgan holda asar o'z kompozitsiyasiga ega. Asardagi voqelikni aks ettirishda frazeologik birliklardan muallif faol foydalangan. Dostondagi frazeologik birliklar o'zining tarixiy-etimologik tarkibiy tuzilishiga hamda semantik-funksional ahamiyatga ega.

Quyosh qaytdi, ya'na o'z o'rniga keldi,
Baliq quyrug'idan ko'zi burniga ko'chadi.

Ushbu misrada keltirilgan *quyosh qaytdi, ya'na o'z o'rniga keldi* frazeologik iborasi hozirgi o'zbek adabiy tilida iste'moldan chiqib, teskari ma'noni bildirgani kuzatish mumkin. **Quyoshni chiqishi, tong otishi, ertalab bo'lishi** kabi semantik ma'nolarni anglatadi.

Baliq quyrug'idan ko'zi burniga ko'chadi frazeologik birligi ham tarixda qo'llangan bo'lsada hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilmaydi. Mazkur frazeologik birlikdagi *ko'zi burniga ko'chadi* frazeologik birligini tahlil qilsak *qorong'u tushishi, kechqurun bo'lishi* kabi semantik ma'nolarni anglatishi mumkin. Bu frazeologik birliklarda ham somatik frazeologik birliklar ishtirok etmoqda. Ushbu gapda **ko'z, burun** kabi komponentlardan tashkil topgan.

Dostondagi frazeologik birliklarning ayrimlari zamonaviy o'zbek tilida struktural hamda semantik o'zgarishsiz uchragan holda qo'llangan.

Osmon qovog'ini soldi, ko'zidan yosh sochmoqda,
Gullar yuz ochmoqda, kulmoqda qah-qahlamoqda.

Osmon qovog'ini soldi, ko'zidan yosh sochildi frazeologik birlik tarixiy kelib chiqishi metaforik asosida qurilgan. Bunda **qovoqni**

solinishi va ko'zdan yoshni sochilishi frazeologik birliklar bir-biri bilan o'zaro farzeologik sinonimiyani ketirib chiqarib, insonning **xafa bo'lishi** semantik ma'nolarni anglatgan. Yuqoridagi frazeologik iboralarning semantik ma'nolari o'zgarishsiz hozirgi kunda ham qo'llanilmoqda. **Osmon qovog'ini solishi, ko'zdan yosh sochilishi** farzeologik iborasi orqali tabiat inijligi, ya'ni havoning sovish holatini semantik jihatdan anglatgan. Gapda qovoq, ko'z komponentlaridan keng foydalangan. Ushbu gapda somatik frazeologik birliklardan mohirona qo'llanilgan.

O'zbek adabiyotida til taraqqiyotini aks ettiruvchi nodir asarlardan biri "Qutadg'u bilig"dagi frazeologik birliklarni kuzatish jarayonida asarning yozilganligiga juda ko'p davrlar o'tgan bo'lsada, undagi frazeologik birliklarning asosiy mavzulari saqlanib qolganligiga amin bo'lindi.

Yuqoridagi farzeologik birliklarning semantik ma'nolarini tahlil qilib chiqilganida asardagi ko'chma ma'nolardan hosil bo'lib obrazlilik va jozibadorlikni yanada kuchaytirib berish maqsadida muallif frazeologik birliklardan keng qo'llangan.

"Qutadg'u bilig" asarida somatik frazeologik birliklarning **ko'z, qo'l, qovoq, yuz, til, bosh** kabi komponentlari ko'p o'rinda uchraydi. Bundan ko'rinadiki, frazeologik birliklarning kelib chiqishida harakatga keltiruvchi obyektning alohida o'rni mavjud.

Misol:

Kitob so'zlari ko'z va qo'ldan tutadi,
Ikkala dunyo ishlarini so'zlaydi.

Osmon qovog'ini soldi, ko'zidan yosh sochmoqda,
Gullar yuz ochdi, kulmoqda qah-qahlamoqda.

Tahlil qilish davomida "... ko'z va qo'ldan tutadi" frazemasi tarixiy frazeologik birlik sifatida shakllanib, somatik frazeologik birlik sifatida yuzaga kelgan. Matndagi "... ko'z va qo'ldan tutadi" frazeologik birligi fe'ldan tashkil topgan bo'lib, **"yetaklamoq va tarbiyalamoq"** semantik ma'nolarni anglatgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida **"...ko'z va qo'ldan tutadi"** iborasi hozirgi o'zbek tilida ham iste'molda qo'llaniladi. Sh.Rahmatullayevning "Izohli frazeologik lug'at"ida "ko'z tikmoq", "ko'z uzmay", "ko'z tashlamoq", "ko'z yummoq" kabi "ko'z tutmoq" frazeologik birliklarning variantlari keltirilgan.

"Osmon qovog'ini soldi, ko'zidan yosh sochmoqda" frazeologik birliklarida ham inson organizmlari bilan bog'liq bo'lgan a'zolar asosida tashkil topgan. Bu frazemalar ham tarixiy frazeologik birlik sifatida shakllangan, bevosita metaforik ko'chma asosida tuzilgan. Bunda tabiatdagi ob-havoni o'zgarishini inson qovog'ini solishiga o'xshagani, **ko'zdan yoshni oqishi** esa yomg'irni yog'ishiga o'xshashligini ko'rish mumkin.

Frazeologik birliklar tarixiy bo'lishi bilan birga hozirgi zamonaviy tilimizda ham funksional-semantik jihatdan qo'llanib kelinmoqda.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, frazeologik birliklar qat'iy bir qolipga kirishi hamda ko'chma ma'no yoki fikrni anglatib bir butun vazifani bajarishga asoslanadi. Misoldagi **"Osmon qovog'ini soldi, ko'zdan yosh sochmoqda"** turg'un birikmalar buni asosi bo'la oladi.

Frazeologizm, frazeologik birlik, frazema – ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan, ma'noviy jihatdan o'zaro bog'liq so'z birikmasi yoki gapga teng keladigan, yaxlitligicha ko'chma ma'noda qo'llaniladigan va bo'linmaydigan, barqaror (turg'un) bog'lanmalarning umumiy nomi hisoblanadi. Frazeologizmlar, shaklan o'zlariga o'xshash sintaktik tuzilmalardan farqli ravishda, nutqda so'zlarni erkin tanlash, almashtirish yo'li bilan yuzaga kelmaydi, balki ma'no va muayyan leksik-grammatik tarkibli, avvaldan tayyor material sifatida qo'llanadi, ya'ni frazeologizm tarkibidan biror qismni chiqarib tashlash, tushib qoldirish mumkin emas, tarixiy qo'llanish me'yorlariga, usullariga ega bo'lib, ularning ma'nolari nutqiy jarayonda oydinlashadi.¹⁵

Birinchidan, sog'lom trikklik kerak,
U kishi og'ishmay xizmat qilib **yuzini yorug' qiladi.**

Misradagi **yuzini yorug' qiladi** somatik frazeologik birliklari tahlil qilinishida somatik farzeologikning chatishma turiga kiradi. Gapdagi frazemalar gap tarkibining so'zlarining leksik ma'nosiga bog'liq emasligi ko'rinadi. **Yuzini yorug' bo'lishi** frazeologik iborada bevosita sinekdoxa ko'chimi asosida hosil bo'lgan.

¹⁴ Q.Karimov.Qutadg'u bilig.O'zbekiston,T-1971,5-B.

¹⁵ D.S.Usmonova, M.I.Yusupova.Turli tizimli tillardagi somatik frazeologik birliklarning semantik tadqiqi.A.2022, 8-b.

Insonning yuzi – butun *shaxsga* ko‘chgan bo‘lib, “**ko‘zlagan maqsadiga og‘ishmay yetishi**”, “**uyalib qolmasligi**” bu gapda anglashilgan semantik ma‘no frazeologik birlik tarkibidagi so‘zlarga bog‘liq emasligi kuzatildi.

Shoirming so‘zi bunga o‘xshatish uchun mos keladi, Uni o‘qisa, **o‘quvchining ko‘zi ochiladi**.

O‘quvchining ko‘zi ochiladi somatik frazeologik birlik sifatida frazeologik ma‘nosi gap tarkibidagi so‘zlarning ma‘nosi asosida izohlangan. Bunda o‘quvchi “yaxshi bilim olishi”ga ishora qilingan. Bu

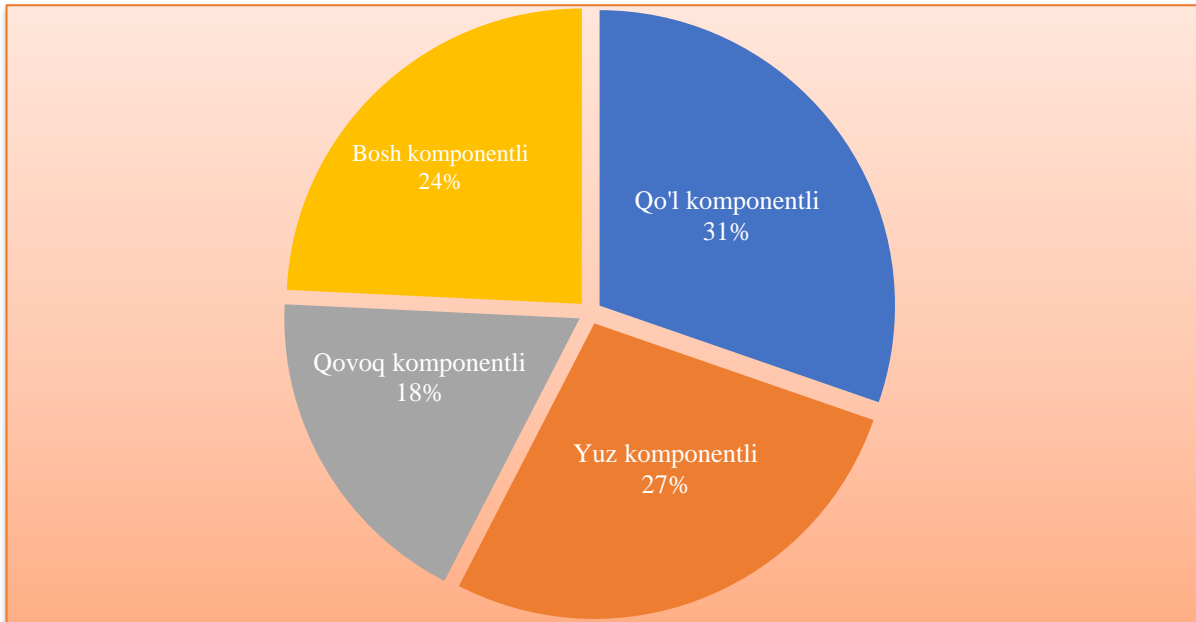
yerda ham inson tana a‘zosiga ishora qilgan, frazeologik birlikning frazeologik butunlik turiga kiradi.

Somatik frazeologik birliklar XI asrda yaratilgan “Qutadgu bilig” asarida juda ko‘plab uchraydi.

Tilshunoslikda frazeologik birliklari badiiy asarni va nutqning obrazli va emotsional ta‘sirini kuchaytirishiga alohida ahamiyati bor.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida asar mazmunini obrazlilik asosida badiylashtirish maqsadida bir qator frazeologik birliklar qo‘llanilgan.

Asar matnida somatik frazeologik birliklardan keng qo‘llanganini kuzatish davomida quyidagi natijalar erishildi.

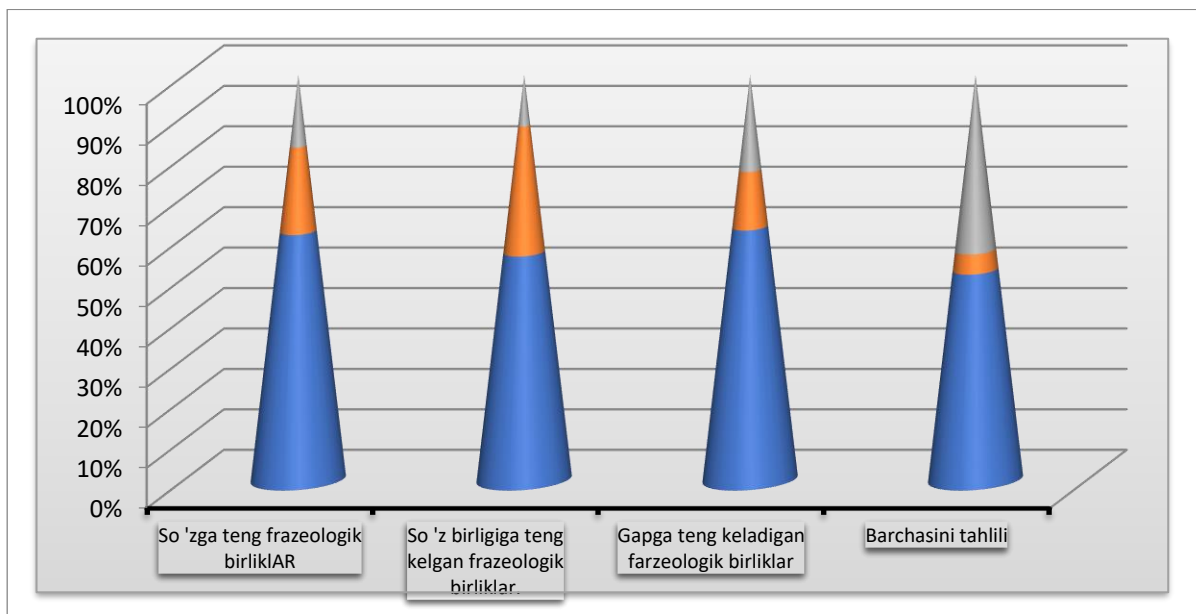
1-rasm. “Qutadg‘u bilig” asarida somatik frazeologik birliklardan foydalanilganlik ko‘rsatkichlari.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida asarni badiiyligini va jozibadorligini oshirishda bosh komponentli frazeologik birliklardan 24 foiz va qo‘l komponentli frazeologik birliklardan 31 foiz, qovoq komponentli frazeologik birliklardan 18 foiz, yuz komponentli frazeologik birliklardan 27 foiz qo‘llanganligini ko‘ramiz.

“Qutadg‘u bilig” asarida muallif tomonidan foydalanilgan frazeologik birliklarni struktural tuzilishiga ega.

Asardagi frazeologik birliklar ba‘zi bir grammatik xususiyatlarga egadir.

1. So‘zga teng kelgan frazeologik birliklar: **qo‘lidan tut** – ushla ma‘nosini bildiradi.
2. So‘z birikmasiga teng kelgan frazeologik iboralar: **osmon qovog‘ini soldi, ko‘zdan yosh sochmoqda** – ob havo yomonlashgan
3. Gappga teng kelgan frazeologik birliklar: **o‘quvchining ko‘zi ochiladi** – o‘quvchi bilimli va axloqli bo‘ldi.

2-rasm. Frazeologik birliklarning grammatik xususiyati ko‘rsatkichlari.

Frazeologik birliklarning grammatik xususiyatlarini tahlil qilinganida so‘zga teng frazeologik birliklar – 60 foizni tashkil qilgan.

So‘z birikmasiga teng kelgan frazeologik birliklar – 50 foizni tashkil qilgan.

Gappga teng kelgan frazeologik birliklar – 58 foizni tashkil qilgan. Shunda “Qutadg‘u bilig” asarida xalq og‘zaki ijodiga mansub bo‘lgan maqol janri keng qo‘llanilib, asarda frazeologik birliklardan 58 foizi frazeologik birliklardan foydalanilganligi aniqlandi. Asar yozilish davri

garchi XI asrga to'g'ri kelsada, unda qo'llanilgan frazeologik birliklarning semalari o'z semantik ma'nolarini saqlab qolgan.

Xulosa va takliflar. Nutqda somatik frazeologik birliklar barcha tillarda ko'plab qo'llanadi. Somatik frazeologik birliklar asosan odamning tana a'zolari yoki hayvonlarning xatti-harakatlarini kuzatishga asoslangan. Odamning hissiy holatini o'ziga tortadigan nutqning majoziy metoforik burilishi hisoblanadi.

Yusuf Xos Hojibning XI asrdan yaratilgan "Qutadg'u bilig" asarida somatik frazeologik birliklardan qo'llanilganligi juda katta ahamiyatga ega. Tilshunoslikda frazeologik birliklardan qo'llanish tarixi hamda kelib chiqish usullarini kuzatish mumkin. "Qutadg'u bilig" asarida bu kabi frazeologik birliklarni qo'llanilishida *bosh, ko'z, yurak, til, qovoq* kabi inson tana a'zolaridan keng qo'llanilganiga amin bo'lindi. Yuqoridagi qayd qilingan tahlildan, shuni anglash mumkinki, inson tana a'zolari asosida tashkil topgan somatik frazeologik birliklar eng ko'p ishlatiladigan inson tana a'zolari va kam ishlatiladigan ison

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. SH.H.Nurmamatova.Fil.f.d.diss...avtoreferati.(2021),2-B.
2. M.I.Gadoyeva. Somatizm frazeologik birliklarning konseptual tahlili. NamDu ilmiy axborotnomasi,(2020 yil, 12-son)
3. Q.Karimov.Qutadg'u bilig.O'zbekiston,T.(1971),5,14-B.
4. B.I.Boltayeva. O'zbek tili frazeologik birliklarning transformatsiyasi. Dessetatsiya avtoreferati.(2019) 13-B
5. Yo'ldoshev.B, Rashidov.U. O'zbek frazeologiyasi. Toshkent. Navro'z, (2016)
6. U.M.Rashidova. O'zbek tilidagi somatik iboralarning semantik-pragmatik tahlili. Fil.fan.diss.avtoreferati, Samarqand,(2018),2-B.
7. M.F.Xolmurodova. Qutadg'u bilig leksikasi, Fil.fan... bo'yicha diss...avtoreferati.(2019), 2-b.
8. Usmonova. M.Yusupova.I. Turli tizimli tillardagi somatik frazeologik birliklarning semantik tadqiqi.(2022),8-B
9. M.I.Gadoyeva. Ingliz va o'zbek tillarda somatik frazeologik birliklar pragmatikasi. Namdu ilmiy axborotnomasi. (2021 3-son)
10. Бартольд В.В. Богда-хан, упомянутый в «Кутадгу билиг». Соч., т У, М.. Наука, 1968; Очерк истории
11. Mamatov A.E. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari. DDA.T(2000) , B-50.
12. Maxmudova Zilola. (2023). TALIM MUASSASI RAHBARLARIDA YUKSAK AXLOQIY SIFATLARI RIVOJLANTIRISH. *International Multidisciplinary Journal of Universal Scientific Prospectives*,1(2), 78-83. Retrieved from <https://izlanuvchi.uz/index.php/iz/article/view/17>
13. Toxirjon, U. (2024). PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA O'RTASIDAGI O'ZARO TA'SIRNI O'RGANISH. *Integration of Economy and Education in the 21st century*, 2(2), 22-27.

tana a'zolari asosida tuzilgan somatik frazeologik birliklarga bo'lish mumkin.

Tilda somatik frazeologik birliklar to'liq tahlil qilish uchun frazeologik birliklar mohiyatining tarkibiy tuzilishi, ularni semantik jihatdan tashkil topishidagi o'ziga xos xususiyatlarni aniq tasavvur qilish zarur.

Tilga xos materiallar ustida olib borilgan tahlillar natijasida quyidagi guruhlarini aniqlash imkonini berdi. Bunda somatik frazeologik birliklar ma'no jihatdan bir-biriga mos keladi, biroq frazeologik birliklar tarkibida turli somatizmlar – tana a'zolari qismlari qo'llaniladi. Yana somatik frazeologik birliklar turli ma'no kasb etadi, biroq bir xil somatizmlar qo'llaniladi. Shu bilan birga somatik frazeologik birliklar turli ma'no kasb etadi, biroq bir xil somatizmlar qo'llaniladi.¹⁶

Bu kabi farzeologik birliklarni asar matnida qo'llanilishi asardagi obrazlilikni kuchaytirib berishga xizmat qiladi.

14. Toxirjon, U. (2024). BOSHLANGICH SINFLARDA O 'QISHNI YETKAZIB OLISHGA QIYNALAYOTGAN O 'QUVCHILAR BILAN ISHLASHDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH. *Integration of Economy and Education in the 21st century*, 2(2), 9-13.

15. Umarov Tokhirjon. (2024). PROVISION OF PSYCHOLOGICAL SERVICES IN EXTREME SITUATIONS IS SOCIAL. *International Multidisciplinary Journal of Universal Scientific Prospectives*, 2(2), 1-6. Retrieved from <https://izlanuvchi.uz/index.php/iz/article/view/28>

16. В статье представлена информация о роли педагогики и психологии в повышении качества и эффективности образования, формировании зрелого поколения. Данное научное исследование исследует решающую роль симбиотических взаимоотношений педагогики и психологии в . (2024). YANGI O'ZBEKISTONDA IJTIMOIIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR, 2(2), 5-12. <https://nuzjournals.uz/index.php/yoiit/article/view/79>

17. Umarov Toxirjon. (2024). ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ПРЕДСТАВИТЕЛЯМИ РАЗНЫХ РЕЛИГИЙ. *Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 3(2), 18-25. Retrieved from <https://2ndsun.uz/index.php/yt/article/view/655>

18. Toxirjon, U. (2024). XALQARO O 'QISH SAVODXONLIGINI O 'RGANISH (PIRLS). *Integration of Economy and Education in the 21st century*, 2(2), 14-17.

19. Umarov, T. (2024). ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИГРУШЕК НА ДЕТСКУЮ ПСИХОЛОГИЮ. *Integration of Economy and Education in the 21st century*, 2(2), 18-21.

20. Yo'ldoshev. B. Rashidov. U. O'zbek frazeologiyasi. Toshkent. Navro'z, (2016),B-48

¹⁶M.I.Gadoyeva. Ingliz va o'zbek tillarda somatik frazeologik birliklar pragmatikasi. NamDu ilmiy axborotnomasi. (2021.3-son)